

מבוא

דברי פתיחה
 תולדות המחבר
 יצירתו וחיבוריו
 הדקדוק הספרדי וספר מכלול
 שם החיבור
 מבנה החיבור
 חלק הענין - ספר השורשים
 חלוקת ספר מכלול
 מקורות שונים בספר מכלול
 איזכורים שונים של ספר מכלול בדברי רבותינו
 שיטות קדומות בספר מכלול שאינן מקובלות בימינו
 כתבי היד והדפוסים
 על מהדורה זו
 יעמדו על הברכה

דברי פתיחה

יתברך היוצר ויתעלה הבורא אשר הגיענו עד הלום וזיכנו להגיש לפני הלומדים מהדורה מושקעת ומפוארת של ספרו החשוב של רבנו דוד קמחי זיע"א, העוסק בתחום הנכבד של הוראת לשון הקודש.

תחום נכבד זה נזנח מעט ברבות השנים ומסיבות שונות, על אף היותו נצרך למקצועות התורה השונים, כגון דיני קריאת שמע ותפילה,¹ קריאת התורה, כתיבת הגט, כתיבת סת"ם ועוד; זאת מלבד החשיבות הרבה של לשון הקודש מעצם מהותה כמסד ובסיס מוקדם לכל קריאה והבנה של דברי המקרא, דברי חז"ל והמפרשים באשר הם,²

1 ראה שו"ע או"ח סימן סא סע' כב-כג, וראה דברי רד"ק לקמן (עמ' רסג-רסה). וראוי להעתיק את דברי ה'נודע ביהודה' בעניין זה (הסכמה לספר 'הבחור' מהד' פראג תקמ"ט): 'וחכמת הדקדוק היא צורך גדול להתפילות להתפלל בלשון צח, וגם בעסק התורה שבכתב לקרוא כראוי וליזהר בנגינת הטעם על מכונו מלעיל ומלרע'.

2 זה לשון הפלא יועץ (ערך יסוד): 'כתבו המפרשים: כמו שהבנין בלי יסוד אינו מתקיים, כך לימוד התורה צריך תחילה יסוד, דהיינו שילמד עם הילד שיהא בקי בקריאה נאמנה בלשון צח בנקודותיה וטעמיה ודקדוקיה, ושוב יהא בקי בלעז בכל בניני הפעלים בלשון תורה ולשון משנה ולשון חכמים, באופן שיהא כל לימודו נאה דבר דבור אל אפניו, ושוב ילמד הבנה וכו' אבל הרוצה לעלות בעליה

ויתכן אף שהעיסוק בה בכלל מצוות תלמוד תורה³.

גם לידיעת פנימיות התורה נצרכת חכמה זו עד מאד כפי שכתבו הקדמונים⁴.

וכבר הפליגו חז"ל בערכה של לשון מיוחדת זו, אשר כשמה כן היא 'לשון הקודש' הן מצד נקיות הלשון וקדושתה⁵ והן מצד ייעודה לדברי התורה והנבואות ולכל דברי הקדושה⁶, עד שאמרו (חגיגה טז, א): שישה דברים נאמרו בבני אדם וכו' מהלכים בקומה זקופה **ומדברים בלשון הקודש כמלאכי השרת**.

אנו תפילה ותקווה שתתרום מהדורה זו להרמת קרנה של לשון הקודש וחיבובה על הלומדים, ויתקיים בנו אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון.

תולדות המחבר

רבי דוד בן קמחי⁷ היה מגדולי המדקדקים והפרשנים בתקופת הראשונים. נולד לערך בשנת ד'תתק"כ (1160) בנרבונה שבחבל פרובנס (פרובינציא; דרום צרפת)

בלי סולם - יפול הנופל'. ואלו דברי מהר"ר שבתי סופר (הקדמה לספר 'מהלך' של ר' משה קמחי): 'בפרט כי ידעתי מעלת זאת החכמה, שהיא יסוד התורה וקיומה, ולא ירים איש את ידו ואת רגלו מבלעדה, לא במקרא ולא במשנה ובגמרא ובמדרש אגדה'.

3 ראה לשון הספרי (דברים עקב): 'כשתינוק מתחיל לדבר, **אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה**, ואם אינו מדבר עמו בלשון הקודש ואינו מלמדו תורה, ראוי לו כאילו קוברו, שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם וגו'". וראה לשון הרמב"ם בפירוש המשניות (אבות פ"ב מ"א): 'שצריך לזיהר במצוה שיחשב בה שהיא קלה כשמחת הרגל **ולמידת לשון הקודש** וכו' כמילה וציצית ושחיטת הפסח'. ועיין דברי המשנה ברורה סימן פה ס"ק ה לענין העיון בלשון הקודש בבית הכיסא, שמשמע מדבריו שאין בזה משום תלמוד תורה ממש, ועיין הדברים במקורם בשו"ת שאלת יעב"ץ ח"א סימן י. ועיין גם דברי הרמ"א או"ח סימן שז ס"ז ובמשנה ברורה שם ס"ק סג. אמנם עצם הדיבור בלשון הקודש נראה פשוט שאינו בכלל מצוות תלמוד תורה, שהרי התירו לדבר בה במקומות המטונפים עיין סימן פה ס"ב, ועיין שם במ"ב ס"ק ט.

4 ראה דברי מהר"ר שבתי סופר (הקדמה לספר 'מהלך' של ר' משה קמחי): 'והחכמה הזאת היא מבוא ויסוד לחכמת הקבלה, וסולם לעלות ממנה למעלה, כי סוד הקבלה היא פירוש האותיות ומוצאיהן נקודותיהן ושמותיהן, וסוד צורותיהן וצרופיהן וטעמיהן, והעוסקים בקבלה מבלי הקדמת זאת החכמה וביאורה הם דומים לעוסקים במשנה ובתלמוד בלי הקדמת המקרא, שעליהם אמרו בסוטה פרק היה נוטל (כב, א): שנה ולא קרא הרי זה בור ולימודו בטל'. וראה על מהות לשון הקודש על פי חכמת הקבלה בספר קל"ח פתחי חכמה לרמח"ל פתח יח ואילך, וראה דברים נפלאים בגנזי רמח"ל עמ' קלד מאמר צירופי האותיות.

5 עיין רמב"ם מורה נבוכים חלק ג פרק ח.

6 עיין רמב"ן שמות לג, י.

7 זהו שם משפחתו, וכמקובל בשמות כאלו 'בן' לפעמים נזכר ולפעמים לא. באשר לניקוד של קמחי, הניקוד המקובל הוא בחיריק, וראה לקמן (עמ' ב הע' 22) שיש כתבי יד המנקדים בפתח - קמחי.

למשפחת בלשנים, אשר היגרה מספרד המוסלמית מאימת המואחידון (=כת המייחדים), כת מוסלמית קיצונית שפלשה לספרד מצפון אפריקה בשנת תתק"ח (1148) והטילה אימתה על היהודים. נפטר לערך בשנת תתקצ"ה (1235) כבן 75.

רד"ק למד תורה ולשון הקודש מפי אביו ר' יוסף קמחי (ד'תתס"ה-ד'תתקל"א); (1105-1170 בערך), ואחיו הגדול ר' משה קמחי (ד'תתפ"ז בקירוב-ד'תתק"ן; 1127-1190), אנשי דקדוק חשובים בפני עצמם, שחיברו מספר חיבורים חשובים בתחום זה ובתחום פרשנות המקרא⁸. רד"ק מרבה להביא מדבריהם בכתביו, כאשר את אביו הוא מכנה לרוב בשם 'אדוני אבי ז"ל', ואת אחיו בשם 'רבי אחי משה ז"ל', דבר שמלמד שהחל את מלאכתו הספרותית לאחר פטירתם.

לא הרבה נמצא בספריו של רד"ק על אורחות חייו. אך מהמעט שישנו ניתן ללמוד כי עיסוקו העיקרי היה בהוראת התלמוד לנערים, וכל מגמתו הייתה לימוד הוויות אביי ורבא מתוך דקדוק הלכה והקפדה יתרה. וכך הוא כותב על עצמו בסוף ספר השורשים:

כל ימי התעסקי בו [=בספר מכלול] רוב מלאכתי היה בלימוד הנערים בתלמוד. ועוד כתב (אגרות קנאות מכתב ב עמ' 3): ואני הוא הבוחר באהבה, בהויות אביי ורבא, וזה חלקי מכל עמלי, ובהם זקנתי ושבתי, ובניי הינם איתי, בשבתי ובלכתי, ואין רב בספרד וצרפת מדקדק בדברי רז"ל בחומריו ובקוליהו יותר ממני... ואני לא ביטלתי הויות אביי ורבא, כי שוקד אני על דלתותיהם יום יום לשמור מזוזות פתחיהם.

דברים ברוח זו ניתן למצוא גם בהקדמתו לספר מכלול (לקמן עמ' ו) שם עוסק רד"ק באיזון הנכון שבין העיסוק בדקדוק ולימוד התורה:

ואם יבוא אדם ללמוד חכמת הדקדוק, ילאה ללמוד כל הספרים אשר חברו המחברים, ויצטרך להתעסק בהם כל ימיו. אבל צריך לו להתעסק בתורה ובמצוות ובפירושים וצרכי עניינים בדברי רז"ל, ולהתעסק בדקדוק על דרך קצרה כדי שיספיק לו ללמוד התיבות כתיקונן.

8 ר' יוסף קמחי חיבר את 'ספר זיכרון', 'ספר הגלוי' ופירושים רבים למקרא (בידינו פירושו למשלי, איוב ושיר השירים), והשפיע רבות על הבנת התנועות בלשון הקודש. ר' משה קמחי חיבר את 'מהלך שבילי הדעת', 'שכל טוב' ופירושים רבים למקרא (בידינו פירושו למשלי, איוב, עזרא ונחמיה [פירושו לעזרא ונחמיה נרשם בדפוסים בטעות על שם ראב"ע]), והשפעתו ניכרת עד ימינו בתחום ההוראה של הדקדוק. פירושים רבים של שניהם לא הגיעו לידינו באופן עצמאי אך מוטמעים בכתבי רד"ק.

יצירתו וחיבוריו

לצד עיסוקו בדקדוק עסק רד"ק בביאור התנ"ך, והוא נחשב עד היום מגדולי הפרשנים של התנ"ך. בידינו פירושו לספר בראשית, נביאים ראשונים ואחרונים, תהלים, משלי ודברי הימים. כמו כן חיבר רד"ק ספר העוסק במסורה בשם 'עט סופר', ופירוש למסכת אבות.

מן העובדה שבפירושו לתנ"ך מוזכר ספר מכלול רבות (שם לרוב בכתוב 'ספר מכלל', ראה להלן), וכך גם - באופן מועט יותר - בספרו 'עט סופר' (עמ' 16, 23, כג), ומאידך שאר חיבוריו אינם מוזכרים כלל בספר מכלול, ניתן ללמוד שחיבורו של ספר מכלול קדם לשאר החיבורים (כאמור 'ספר השורשים' אינו ספר נפרד, אלא הינו חלקו השני של ספר מכלול, כפי שיתבאר להלן).

אין במסגרת זו כדי לעמוד על עקרונות יצירתו של רד"ק וניתוח מרכיביה, אך ראוי לציין בקצרה נקודה כללית החוזרת על עצמה בכתביו של רד"ק, והיא **תכונת ההכללה**. דרכו של רד"ק לקבץ ולאַסף את מירב המידע, האפשרויות והצדדים אל מקום אחד, תוך הרחבת היריעה עוד ועוד, במטרה להציג לפני הלומד את התמונה השלמה והמקיפה ביותר. חשוב להדגיש שאין מדובר במעשה ליקוט בעלמא, אלא במלאכת מחשבת הכוללת ארגון והבניה מחודשים של החומר אשר הצטבר לרוב לפניו תוך ניפוי, סידור ומינוח, ובעיקר הכרעה ונתינת משקל לדעות ולאפשרויות השונות. מקובל לאור זאת לראות ביצירתו של רד"ק יצירה עצמאית, ולא סיכום סתמי של החומר שכונס על ידי החכמים שהיו לפניו. דוגמה מובהקת לכך היא ספרנו מכלול, אשר מארגן ומסכם מאתיים שנות עיון בדקדוק לשון הקודש, ומהווה בכך מעין חתימת המפעל הגדול של חקר הלשון עד דורו.

הדקדוק הספרדי וספר מכלול

דברי ימי דקדוק לשון הקודש כמוהם כדברי ימי עמנו, והלא כבר ב'ספר יצירה' הקדמון נזכרות סוגיות בלשניות שונות. אכן לקראת סוף האלף החמישי מתפתח העיסוק בדקדוק באופן ניכר, כפי שמשקף מכתביהם של רב צמח בן פלטוי גאון (המאה התשיעית)⁹ ורב סעדיה גאון (ד'תרמ"ב-ד'תש"ב, 882-942)¹⁰ בבבל, ושל מנחם

9 מגאוני ישיבת פומבדיתא.

10 מגאוני בבל המאוחרים. ראש ישיבת סורא ומגדולי המנהיגים של עם ישראל לדורות. חיבר חיבורים רבים במקרא, משנה, תלמוד, הלכה, מחשבה, פילוסופיה, פיוט ודקדוק. מהם: ספר הנבחר באמונות ודעות, תפסיר (=תרגום המקרא לערבית), סידור רס"ג, ביאור לספר יצירה, ספרי מצוות (במהדורות

בן סרוק (ד'תר"ף-ד'תש"ל, 920-970)¹¹ ודונש בן לברט (ד'תר"ף-ד'תש"ן, 920-990 בערך)¹² מאוחר יותר בספרד המוסלמית.¹³

התפתחות משמעותית נוספת חלה בשלהי המאה העשירית של האלף הרביעי, עם תגליתו הגדולה של ר' יהודה חיוג' (ד'תש"ה-ד'תשע"ג, 945-1012)¹⁴ שכל השורשים בלשון הקודש מכילים שלושה יסודות העשויים להתגלם בדמות עיצור, תנועה או דגש ('השיטה החדגונית' או 'השורש השלשי'). תגלית זו פותחת צוהר חדש להבנת מבנה לשון הקודש ולפיענוח מדויק יותר של המשמעים השונים¹⁵. את תורתו של ר' יהודה חיוג' המשיך ופיתח המדקדק הנודע ר' יונה אבן ג'נאח (ד'תש"נ-ד'תת"י, 990-1050)¹⁶ בשישה חיבורים מקיפים¹⁷, אשר הביאו

שונות), סדרת חיבורים בהלכה (ספר הירושות, ספר הטרפות ועוד), אגרון (מילון עברי-ערבי) ועוד. נחשב לראשון מדקדקי ימי הביניים.

11 מראשוני המשוררים והמדקדקים הספרדיים, בן דורו של רס"ג. נולד בעיר טורטוסה שבמזרח ספרד והיגר לקורדובה שברומה לבקשת חסדאי הנשיא, בהשפעתו גם חיבר את ספרו 'מחברת מנחם' (המילון המקראי הראשון שנכתב בלשון הקודש).

12 דונש [אדוניס] בן לברט הלוי נולד בפאס שבאפריקה הצפונית, והיה תלמידו של רס"ג (ויש אומרים שגם נכדו). היה בן מחלוקתו של מנחם בן סרוק. בידינו שירים שחיבר, ביניהם שיר בשם 'דעה לבי' - שיר תהלה לחסדאי הנשיא, 'לדורש החכמות' - שיר השגה על מנחם, והזמר 'דרור יקרא' לשבת.

13 מנחם ודונש החזיקו בדעה הקדומה לפיה השורש עשוי להכיל בין אות אחת לחמש אותיות (השיטה הרבגונית), תפיסה שהייתה מקובלת עד תגליתו הגדולה של חיוג' אודות השורש השלשי (ראה להלן). בין מנחם ודונש התקיימו ויכוחים גדולים אודות נושאים שונים בבלשנות, ורבנו תם חיבר ספר בשם 'ספר הכרעות' שדן במחלוקותיהם ובו הוא מצדד בדרך כלל במנחם. רש"י בביאורו למקרא מרבה להביא מדברי שניהם, בעיקר מדברי מנחם.

14 ר' יהודה בן דוד המכונה חיוג' נחשב לגדול מדקדקי ימי הביניים בראשית תקופת 'תור הזהב' של יהדות ספרד. נולד במרוקו בעיר פאס, ממנה היגר לקורדובה אשר בספרד, בה חיבר את ארבעת חיבוריו הבלשניים (ראה בהערה הבאה). תגליתו הגדולה אודות 'השורש השלשי' מקובלת באופן כללי עד ימינו.

15 ר' יהודה חיוג' חיבר ארבעה חיבורים: א. ספר אותיות הנח והמשך. ב. ספר פעלי הכפל. ג. ספר הניקוד. ד. ספר הליקוטים (ספר המריטות). השניים הראשונים תורגמו מערבית מאוחר יותר פעמיים על ידי ר' אברהם אבן עזרא ועל ידי ר' משה אבן ג'יקטילה, וקובצו בהמשך בשתי מהדורות שונות: 'ספרי דקדוק' מהדורת דוקס 1844 (על פי תרגומו של ראב"ע), ו'שלושה ספרי דקדוק' מהדורת נוט תר"ל (על פי תרגומו של רמב"ג). 'ספר הניקוד' תורגם על ידי ר' אברהם אבן עזרא, והוא מצורף לשתי המהדורות הנ"ל.

16 רבי יונה אבן אלוליד מרואן אבן ג'נאח (= בעל כנף) היה מגדולי מדקדקי ימי הביניים. שימש גם כרופא. היה בן דורו של רבי שמואל הנגיד, ונחשב כבר פלוגתא שלו. מוכר גם בשמו הלועזי 'רבי מרינוס' (שיבוש של שמו הערבי מרואן), כן הוא מכונה לרוב בכתבי ראב"ע.

17 הלא הם: א. ספר ההשגה (כתאב אלמסתלחק) - ספר השגה על ספרי חיוג' 'אותיות הנח והמשך' ו'פעלי הכפל'. ב. ספר ההכלמה (כתאב אלתשור) - ספר תגובה להשגות רבי שמואל הנגיד על ספר ההשגה. ג. ספר ההערה (רסאלה אלתנביה) - ספר תגובה לספר ההשלמה שנכתב כספר השגה לספר ההשגה. ד. ספר הקרוב והישר (כתאב אלתקריב ואלתסהיל) - ספר עזר למתחילים המתקשים

את חוכמת הדקדוק לכדי שלמות חדשה. מדקדקים נוספים אשר פעלו סביב תקופה זו הינם ר' שמואל הנגיד (ד'תשנ"ג-ד'תתי"ז; 990-1056)¹⁸, ר' שלמה אבן גבירול (ד'תשפ"א-ד'תתי"ט בקירוב, 1021-1058)¹⁹, ר' יעקב בן אלעזר (המאה העשירית לאלף החמישי; המאות י"ב-י"ג)²⁰ ועוד.

בימי רד"ק, כמאתיים שנה מאוחר יותר, נפוץ כבר הדקדוק הספרדי של לשון הקודש מחוץ לספרד המוסלמית, והוא התחיל להיות מוכר גם בארצות הנוצריות, כגון אשכנז (איזור גרמניה), צרפת ופרובנס, הרבה הודות לפועלם של ר' יוסף קמחי ובנו הבכור ר' משה קמחי, וכן של ר' אברהם אבן עזרא (ד'תתמ"ט-ד'תתקכ"ד; 1089-1164) ור' משה אבן ג'קטילה (ד'תש"ף-ד'תתמ"א; 1020-1080)²¹, אשר חיברו את חיבוריהם הבלשניים בלשון הקודש והעבירו בכך את יסודות הדקדוק הספרדי לאלו שאינם דוברי ערבית²².

בספרי חיוג'. ה. ספר ההשוואה (כתאב אלתסויה) - ספר הגנה על ספר ההשגה. ו. ספר/מחברת הדקדוק (כתאב אלתקניח) - ספר דקדוק שיטתי ומקיף המהווה את יצירתו העיקרית של ריב"ג, הכולל שני חלקים: ספר הרקמה (כתאב אללמע) - ספר דקדוק מעמיק ופרטני; וספר השורשים (כתאב אלאצול) - מילון שורשים מקראי. שני החלקים תורגמו על ידי ר' יהודה אבן תיבון וראו אור בנפרד, האחד בפרנקפורט תרט"ז והשני בברלין תרנ"ו.

18 מגדולי חכמיה של ספרד בתקופת תור הזהב. דמות מופלאה ששילבה גדלות תורנית עם ידיעות כלליות רבות ושימוש בתפקידים בכירים בניהול נסיכות גרנדה בה שימש כוויזיר [מעין משנה למלך]. חיבר ספר הלכות תלמודי בשם 'הלכתא גברתא' שחלק קטן ממנו שרד והגיע לידינו, ספר דקדוק בערבית ('ספר העושר'), ושלושה ספרי שירה בשם 'בן קהלת', 'בן משלי' ו'בן תהלים'. וכה כותב עליו רבי אברהם אבן דאוד ('הראב"ד הראשון') בספר הקבלה שלו: 'ועשה גדולות טובות לישראל וכו' כל בני תורה שהיו בארצות האלה היה מהנה מנכסיו, וקנה ספרים הרבה מכתבי הקודש והמשנה והתלמוד, כי גם הם מכתבי הקדש, וכל מי שהיה רוצה להיות תורתו אומנותו בכל ארץ ספרד ובכל הארצות שהזכרנו הוא היה מוציא עליהם ממונו וכו', והרביץ תורה הרבה, ומת בשיבה טובה זקן לאחר שאזכה בארבעה כתרים כתר תורה וכתר גדולה וכתר לוי, וכתר שם טוב עולה על גביהם במעשים טובים על כל אלו וכו'.

19 מדקדק, משורר ופילוסוף בתקופת תור הזהב של יהדות ספרד. מחיבוריו: שיר חרוזי העוסק בדקדוק בן ארבע מאות בתים המכונה 'הענק' (ראה ראב"ע בפתיחתו לספר מאזנים), פיוט חשוב בשם 'כתר מלכות', חיבור על תרי"ג מצוות בשם 'אזהרות', ושירים ופיוטים לרוב (מהם הפיוט הנודע 'שומרון תתן קול' לליל תשעה באב).

20 מדקדק ומשורר ספרדי. חיבר קובץ מקאמות (=יצירות שיריות-סיפוריות) בשם 'ספר המְשָׁלִים' (משלי יעקב בן אלעזר / מלאותם השכל מוסר) ומספר ספרי מוסר ופילוסופיה.

21 רבי משה בן שמואל הכהן אבן ג'יקטילה היה פרשן, פייטן ומדקדק, מממשיכי דרכו החשובים של רבי יונה אבן ג'נאח. כתביו לא הגיעו לידינו מלבד קטעים מספרו 'ספר הזכרים והנקבות' אשר נתגלו במהלך השנים, אך שרידים מתורתו משוקעים בכתבי ראב"ע ורד"ק (ראה ראב"ע בראשית א, כו; לז, כה; שמות ב, ד; ויקרא ד, כג ועוד), וכן נמצאים בידינו תרגומיו לספרי חיוג', ראה בהערה הבאה.

22 ר' יוסף קמחי חיבר את 'ספר זיכרון' (ספר דקדוק מקיף ושיטתי), 'ספר הגלוי' (ספר הגנה על דונש

לפני רד"ק אפוא הצטבר חומר רב ואיכותי הכולל חידושים רבים בתחום הלשון אך מפוזר ומפורד בין חיבורי המדקדקים הרבים והשוניים, דבר שהכביד מאוד על הבאים להיכנס בשערי הדקדוק, ומנע מרבים מהם את הגישה לחוכמה חשובה זו.

רד"ק בהקדמתו למכלול מתייחס לקושי זה:

ואם יבוא אדם ללמוד חכמת הדקדוק ילאה ללמוד כל הספרים אשר חיברו המחברים, ויצטרך להתעסק בהם כל ימיו. ולא טוב היות האדם ערירי מחכמת הדקדוק, אבל צריך לו להתעסק בתורה ובמצוות ובפירושים וצרכי עניינים בדברי רז"ל, ולהתעסק בדקדוק **על דרך קצרה**, כדי שיספיק לו ללמוד התיבות כתיקונן, ולדעת יתרון האותיות וחסרונון, ולהיזהר בו [=בדקדוק] בדבריו ובביאוריו ובמכתבו ובחרוזיו²³.

רד"ק מעיד כי ידיעת לשון הקודש חסרה אצל יושבי ארצות האיסלם והנצרות ('לפי מקומות גלותם בקדר ואדום'). בהמשך דבריו הוא מציין כי הספרים המתאימים ביותר ללימוד הדקדוק הם ספריהם של ר' יהודה חיוג' ור' יונה אבן ג'נאח, אף כי לדעתו הם כוללים חלקים שאינם נצרכים ללמוד מכאן, וחסרים חלקים הנצרכים ללמוד מכאן, והוא לא בא אלא לקצר את דבריהם²⁴:

מפני מנחם; הספר כולל בחלקו הראשון תגובות להכרעות רבנו תם נגד דונש בספר 'הכרעות', ובחלקו השני - הגהות חדשות על דברי מנחם, וחיבור נוסף בשם 'חיבור הלקט' (נזכר רק במכלול); ר' משה קמחי חיבר את מהלך 'שבילי הדעת', 'שכל טוב'; ראב"ע חיבר את 'ספר צחות', 'שפה ברורה' ועוד, וכן תרגם את ספרי חיוג': 'ספר אותיות הנח והמשך', 'ספר פעלי הכפל', 'ספר הניקוד' (נדפסו בקובץ אחד בשם 'ספרי דקדוק' ע"י דוקס בשנת 1884); ר' משה אבן ג'יקטילה תרגם אף הוא את ספרי חיוג' הנ"ל (נדפסו בקובץ אחד בשם 'שלושה ספרי דקדוק' ע"י נוט בברלין תר"ל. למהדורה מצורף ספר הניקוד עם תרגומו של ראב"ע).

23 ראוי להעתיק בהקשר זה גם את דברי בעל ה'נודע ביהודה' בהסכמתו למהדורת פראג של ספר 'הבחור' של ר"א בחור: 'ונכון הדבר כי בודאי חוכמת הדקדוק היא צורך גדול להתפילות להתפלל בלשון צח וגם בעסק התורה שבכתב כראוי, וליזהר בנגינת הטעם על מכונו מלעיל ומלרע. ואמנם טוב הדבר שירגילו הבחורים עצמם בזה **כמו חצי שעה או שעה לכל היותר בכל יום**, אבל לא להיות נמשך ביותר אחר חוכמה זו ולבלות זמן על זה, כי באתר דליעול ירקא ליעול בשרא [שבת קמ, ב] שהוא לימוד התלמוד והפוסקים, כי זה הוא חיינו וזה עיקר התורה, וכבר הזהירו חז"ל [ברכות מח, ב] מנעו בניכם מן ההגיון, ובתלמוד בבלי יוצא גם ידי חובת תורה שבכתב [שו"ע י"ד סי' רמו סע' ד] וכולהו איתנוהי ביה. ולכן אתם בחורי חמד שמעו אלי ותחי נפשכם, ועסקו כל היום בעיקרי התורה, וכמו חצי שעה או שעה תעסקו במקרא ובחוכמת הדקדוק, וזה וזה יתקיים בידכם וחפץ ה' בידכם יצלח'.

24 אכן המעיין בספר מכלול יראה שדבר שכיח הוא שנושא המשתרע על פני כמה שערים ב'ספר רקמה' (לריב"ג) 'תופס' בו קטע קצר בלבד.

ויער ה' את רוחי ויאמץ את לבבי לכתוב ספר **בדרך קצרה**, ובאתי כמלקט שיבולים אחרי הקוצר, וכמעולל אחרי הבוצר, ויצאתי בעקבותיהם **לקצר** דבריהם, ולכתוב ספר קראתי שמו ספר מכלול.

השימוש הרב שעושה רד"ק בשורש קצ"ר מוכיח שיש לראות במרכיב הקיצור חלק עיקרי בחיבורו.

ניתן לסכם על פי האמור לעיל כי חיבורו של ספר מכלול נועד בעיקר כדי להשיג את שלושת הנקודות הבאות:

- א. סיוע ועזר לנכנסים בשערי הדקדוק למצוא את דרכם בין המדקדקים והשיטות השונות.
- ב. הגשת ספר **כולל ומקצר** המכנס את כל ענייני הלשון אל מקום אחד באופן נוח ונגיש.
- ג. תיקון שיבושי לשון הקודש אשר בפי יושבי ארצות האיסלם והנצרות.

שם החיבור

השם 'מכלול' נובע כפי שכותב רד"ק בהקדמתו 'כי רצוני **לכלול** בו דקדוק הלשון וענייניו על דרך קצרה'.

הניקוד המקובל הוא בחולם 'מכלול'. אך יש שלוש צורות אפשריות כיצד לנקד מילה זו (בדברי רד"ק מופיעה מילה זו לרוב בכתב חסר 'מכלל'), אשר לשלושתן זכר וסמך במקרא:

- א. מְכָלוּל בחולם על פי 'לְבָשִׁי מְכָלוּל' (יחזקאל כג, יב).
- ב. מְכָלֵל בקמץ על פי 'מְכָלֵל יָפִי' (תהלים נ, ב)²⁵.
- ג. מְכָלוּל בפתח ושורוק על פי 'בְּמְכָלָלִים' (יחזקאל כז, כד)²⁶.

קשה להוכיח כאחת האפשרויות מדברי רד"ק. גם בכתבי היד והדפוסים הניקוד אינו חד משמעי. בהקדמתו של רד"ק (על פי כתבי היד והדפוסים שהיו לפנינו) למשל מופיעה מילה זו בחולם, אך בכת"י פ' בתוך השיר אשר בתחילת הספר (להלן עמ' ג הע' 33) מופיעה מילה זו בקמץ, ואילו במהדורת ליק מופיעה מילה זו בשיר הנ"ל בשורוק, וכך גם בשיר הנדפס שם מאת המהדיר ובכתובת הלטינית אשר בשער הספר (MACHLUL). יש להוסיף כי מצורת הכתיב החסר (מכלל) אשר בדברי רד"ק לרוב משמע קצת שהניקוד בקמץ.

25 במקרא זה בפתח בשל הסמיכות.

26 צורת הרבים.

כאמור קשה להכריע בין האפשרויות, אך נראה שהניקוד בשורוק הוא הפחות סביר מכולן, וכאמור צורת הניקוד המקובלת היא בחולם.

מבנה החיבור

ספר מכלול כולל שני חלקים עיקריים – 'חלק הדקדוק' (שהוא המכונה היום בסתם 'מכלול') ו'חלק הענין' (המכונה כיום 'ספר השורשים')²⁷. 'חלק הדקדוק' עוסק בהוראת הדקדוק על חלקיו השונים, כגון פעלים, שמות, מיליות, תורת המבנה (מורפולוגיה), תורת ההגה (פונולוגיה), תחביר ונושאים נוספים; ו'חלק הענין' הינו מילון שורשים עברי, הערוך על פי העקרונות האמורים בחלק הראשון.

'חלק הדקדוק' כולל שלושה חלקים ראשיים: 'שער הפעלים', 'שער דקדוק השמות' ו'שער דקדוק המילים' [=מיליות].

- 'שער הפעלים' עוסק בהוראת הפועל על חלקיו השונים (נטיות, כינויים ועוד) בגזרת השלמים (גזרה זו מכונה בספר בשם 'אבנים שלמות') ובגזרת הנחשלים (גזרה זו מכונה בספר בשם 'אבני גזית')²⁸, כאשר בתחילתו עוסק רד"ק בהוראת המושג 'פועל' לפי הדגם פע"ל, ובהמשכו בהוראת בנייני הפועל על הסדר לפי הדגם פק"ד.
- 'שער דקדוק השמות' עוסק בהוראת השמות השונים (שמות עצם, תארים, מספריים) בגזרות השונות. מחולק לשלושה שערים ('שער הניקוד', 'שער השווא', ו'שער לבאר את המקומות אשר נקבו בשמות') העוסקים בתורת התנועות, בדיני השווא, בלשון זכר ונקבה, ובמשקלי השמות השונים.
- 'שער המילים' עוסק בהוראת המיליות באופן מילוני לפי סדר א"ב.

'חלק הענין', החלק השני של ספר 'מכלול' המקורי, הינו מילון שורשים עברי הבא בעיקר לבאר את משמעי המילים (סמנטיקה)²⁹, אך בשל סדר המילים המיוסד על פי הבניינים והמשקלים השונים ניתן להסתייע בו רבות גם לקביעת גזרון המילים בלשון הקודש³⁰. חלק זה מכונה כיום בטעות 'ספר השורשים' וכפי שיתבאר להלן.

27 ספר השורשים רואה אור כבר זמן רב כספר נפרד לעצמו, כפי שנרחיב בהמשך.

28 רד"ק משתמש במושגים ממעשה החושן לשם ציון מונחים שונים בדקדוק.

29 המונח 'ענין' אצל הקדמונים מציין את המונח סמנטיקה.

30 'חלק הענין' מוהדר בימים אלו באופן נפרד על ידי הרב יעקב לויפר במסגרת מכון שלמה אומן, ויצא לאור בעז"ה בקרוב.

חלק הענין - ספר השורשים

ספר מכלול בצורתו המקורית, כאמור לעיל, כולל שני חלקים - 'חלק הדקדוק' ו'חלק הענין'. שני החלקים הועתקו מאז ומתמיד בכתבי היד כספר אחד, וכך נדפסו בדפוסים הראשונים (קושטא רפ"ה וקושטא רצ"ג, ראה בכתובות השער במהדורות אלו) עד דפוס ונציה (שנת רפ"ט ואילך), אז הוחל להדפיס במקביל את שני חלקי ספר מכלול כשני חלקים נפרדים, כאשר הראשון נקרא בשם 'מכלול', והשני בשם 'ספר השורשים'³¹. מצב זה נמשך בכל המהדורות שלאחר ונציה (ראה על סדר המהדורות להלן) עד למהדורה הקודמת (ליק) שהיא הנפוצה עד היום.

במהדורה הנוכחית עמדה בפנינו השאלה האם להשאיר את הטעות על מקומה ולכנות את 'חלק הענין' בשם 'ספר השורשים', או לחזור למקור ולהשתמש בשם המקורי 'חלק הענין'. לבסוף כדי למנוע תקלות ואי הבנות הוחלט שלא לשנות מהמורגל כבר מאות שנים, וכמו שאמרו 'שבשתא כיון דעל על', וגם במהדורתנו מכונה 'חלק הענין' בשם 'ספר השורשים'.

חלוקת ספר מכלול

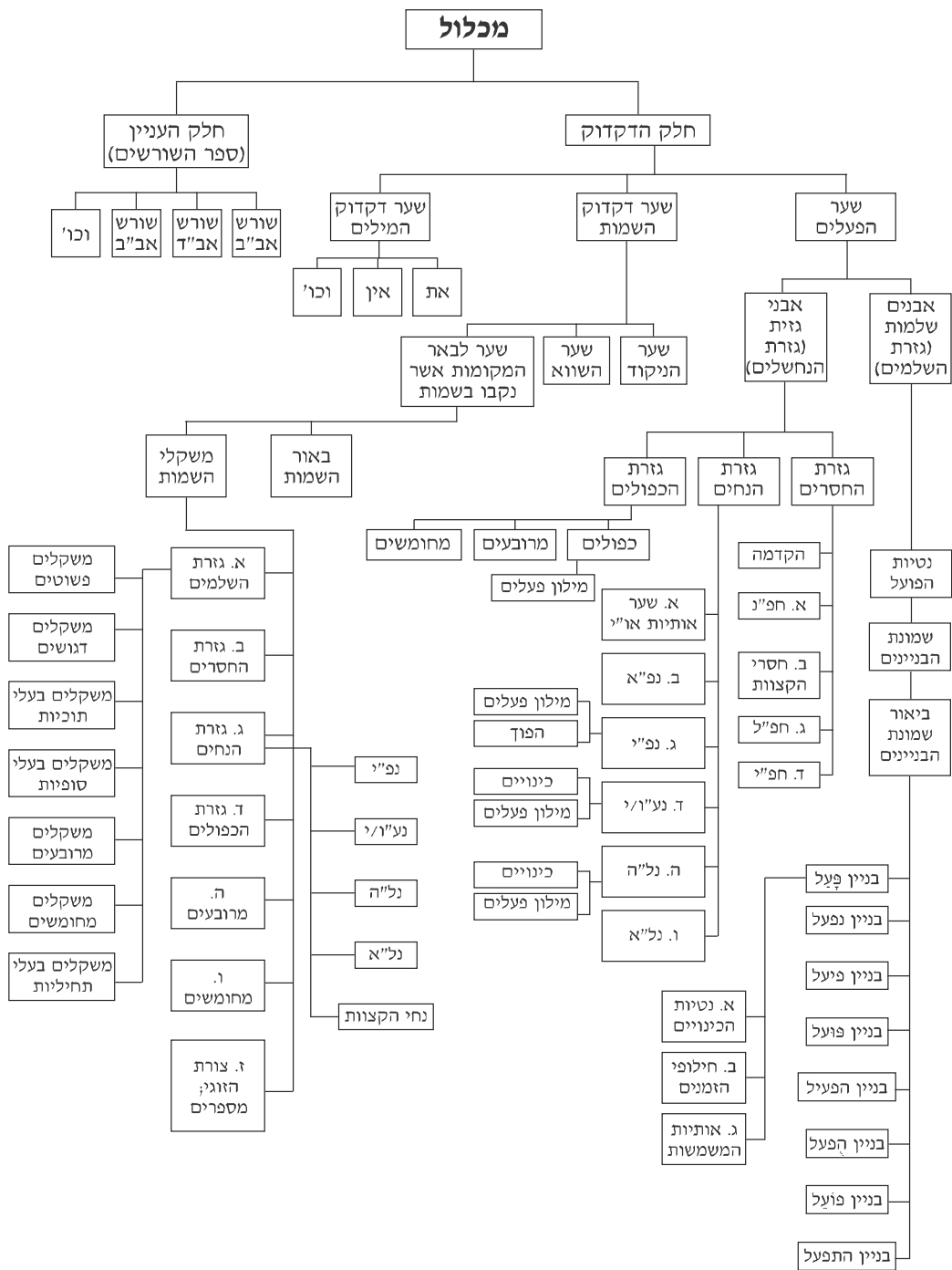
ספר מכלול הינו ספר מורכב ומסועף. מלאכה רבה עמדה בפנינו בבואנו ליצור חלוקה ברורה ונוחה של הספר. בכתבי היד והדפוסים השונים החלוקה מבוססת בעיקר על גדלים שונים של אותיות, כותרות והדגשות הבאים בתוך הטקסט. חלוקה זו אינה תמיד ברורה, אינה מדגישה מספיק את החלוקה המבנית של הספר, ואף מכבידה על עין הקורא.

במהדורה זו השתדלנו להמעיט משינויים כגון אלו, ולהרבות לעומת זאת בכותרות חלוקה המבוססות על החלוקה הטבעית של הספר ומדגישות אותה. כותרות אלו באות בסוגריים מרובעים בגודל גופן יורד לפי רמת החלוקה, כאשר במקומות רבים נוספו גם כותרות עזר מימין לטקסט.

לתועלת הלומד נציג כאן תרשים של ספר מכלול³²:

31 ייתכן בעקבות ספרו של ר' יונה אבן ג'נאח 'מחברת הדקדוק', אשר בדומה למכלול מחולק לשני חלקים - 'ספר הרקמה' ו'ספר השורשים'.

32 יש להדגיש כי חלוקה זו מקבילה לחלוקה אותה קבענו בתוכן הספר, אשר נערך על ידינו בסגנון הקרוב יותר למונחי הדקדוק של זמננו על מנת להקל על המחפש, כאשר נציין להלן עמ' 47.

מקורות שונים בספר מכלול

המקורות העיקריים מהם יונק ספר מכלול הם כתביהם של ר' יהודה חיוג' ור' יונה אבן ג'נאח, כפי שמעיד רד"ק עצמו בהקדמתו, וכפי שכבר נזכר לעיל. כמו כן הרבה מדברי אביו של רד"ק ר' יוסף קמחי, ובנו הבכור ר' משה קמחי אחיו הגדול של רד"ק, משוקעים בספר מכלול ובכתבי רד"ק בכלל. מלבד זאת מוצאים את מקומם בין שורותיו של מכלול מדקדקים נוספים, מהם רב סעדיה גאון (איזכור בודד), מנחם בן סרוק (איזכור בודד), ר' יעקב בן אלעזר (עשרה איזכורים), ר' שמואל הנגיד (ארבעה איזכורים), ראב"ע (שמונה איזכורים) ועוד.

חשוב להזכיר בהקשר זה מספר חידושים בתחום הדקדוק אשר נתחדשו על ידי ר' יוסף קמחי ור' משה קמחי, נקלטו על ידי רד"ק במכלול, ומשם נפוצו הלאה והלאה, כאשר הם מקובלים באופן כללי עד ימינו:

1. שימוש במערכת תבניות (פרדיגמה) לשם הדגמת הפועל (ר' משה קמחי).
2. סדר הבניינים: פֶּעַל, נפעל, פיעל, פועל, הפעיל, הפעל, פועל, התפעל (ר' משה קמחי).
3. שימוש בשורשים שונים לשם הדגמת הפועל בגזרות השונות, כגון השורש פק"ד בגזרת השלמים; השורש נג"ש בגזרת חפ"נ; השורש יד"ע בגזרת חפ"י; השורש גל"ה בגזרת נל"ה; השורש תמ"ס בגזרת הכפולים (ר' משה קמחי).
4. חלוקת התנועות לעשר תנועות מקבילות, חמש תנועות גדולות וחמש תנועות קטנות (ר' יוסף קמחי).

איזכורים שונים של ספר מכלול בדברי רבותינו

אין טעם למנות את האזכורים הרבים של ספר מכלול בכתבי המדקדקים והמפרשים לדורותיהם, שכן רבים המה ואי אפשר לפורטם, וכדברי ר' משה העכים בהקדמתו לספר מכלול: 'וחשבו כולם את הספר הזה לתל תלפיות שהכל אליו פונים, עליו תלויים כל שלטי הגיבורים'.

אך מעניין לציין איזכור יחידאי שנמצא ברמב"ן בפירושו לתורה לבראשית לה, טז על המילה 'כברת', וכן את דברי הבית יוסף (אורח חיים סימן סא על שו"ע סע' כב ד"ה ומה שכתב וכו'), המצטט את דברי רד"ק להלכה (הדברים הובאו ברמ"א שם),

ועיין איזכורים נוספים בבאר היטב סימן נד ס"ק א ובשערי תשובה סימן רפא ס"ק א ובמשנה ברורה סימן תפח ס"ק ה.

שיטות קדומות בספר מכלול שאינן מקובלות בימינו

כמצוי בכתבי המדקדקים הקדמונים בכלל, גם במכלול מוצאות את מקומן שיטות קדומות אשר אינן מקובלות עוד בימינו. קיומן של שיטות אלו, כמו גם מערכת מינוח שונה ולא מוכרת העומדת לצידן, מקשות מאוד על הלומד בן זמננו ומבלבלות את דעתו³³. דבר זה נכון באופן רחב לגבי הדקדוק של חכמי ימי הביניים ושל הקודמים להם, אשר אף המתמצאים בחכמה זו מתקשים לעיתים למצוא את ידיהם ורגליהם בין השיטות והאסכולות השונות³⁴.

קשה להתייחס לכלל הנושאים במסגרת מצומצמת זו, אולם נשתדל לגעת במספר נקודות מרכזיות החוזרות על עצמן בספר מכלול³⁵, ולדעתנו יש בהן כדי להביא תועלת רבה ללומד ולהניח את דעתו:

- **מניין הבניינים** - מניין הבניינים המקובל אצל הקדמונים הוא **שמונה בניינים**, ולא שבעה בניינים, כמקובל היום, כאשר על שבעת הבניינים המקובלים כיום (פֶּעַל, נִפְעַל, פִּיעַל, פֻּעַל, הפעיל, הפעל, התפעל) נוסף בניין שמיני המכונה 'פֻּעַל' או 'פֻּעַל אשר על דרך מרובע'. מדובר בבניין פעיל הקרוב מכמה בחינות לבניין פיעל, והוא משמש כבן זוגו של בניין התפעל (פעיל/סביל). בניין זה מופיע באופן

33 זאת לצד קיומם של תרגומים שונים ובלתי אחידים למונחים רבים בדקדוק אשר מקורם בשפה הערבית, עובדה שתורמת אף היא למבוכה הרבה.

34 לתועלת הלומד נציג סקירה קצרה של התפתחות הדקדוק בתקופות השונות. באופן כללי מקובל לחלק בין התקופה שקודמת לר' יהודה חיוג' ותגליתו החשובה אודות השורש השלשי (השיטה החדגונית), ובין התקופה הבאה לאחריה. בתקופה הראשונה מקובלת תפיסת שורש רבגונית (דהיינו שהשורש יכול לכלול בין אות אחת לחמש), ובה מחזיקים מדקדקים כגון מנחם ודונש ותלמידיהם עוד, ואילו בתקופה השנייה מקובלת תפיסת שורש חדגונית (דהיינו שהשורש מכיל תמיד שלוש יסודות), ובה מחזיקים מדקדקים כגון ר' יונה אבן ג'נאח, בני משפחת קמחי, ראב"ע ועוד. מקובל לומר שלרש"י שיטה עצמאית משלו בדקדוק וזו דורשת מחקר לעצמה, וכמו כן לרשב"ם ולר"ת (ספר הכרעות) שיטות משלהם הקרובות להפליא לשיטת הדקדוק הספרדי. ראוי להדגיש כי גם במהלך שתי התקופות הנ"ל התקיימו ויכוחים בין אסכולות שונות אם כי באופן נקודתי יותר, כגון הוויכוח הגדול בין מנחם ודונש שאף גרר אחריו פולמוס גדול שהתקיים זמן רב לאחריהם, או שיטתו של ראב"ע אודות השורש בן שתי אותיות בגזרת נחי עי"ן ('השניים'), למרות שבאופן כללי הוא מקבל את השורש השלשי.

35 נקודות אלו מבוארות בהרחבה בהערות הפיזורות על פני הספר, וניתן להיעזר במפתח הנושאים בסוף הספר.

נדיר בגזרת השלמים, ועיקר קיומו בא לידי ביטוי בגזרות נחי ע"ו/י והכפולים, כאשר בגזרת נחי ע"ו/י הוא נוטה לפי שורש מרובע כתוצאה מהכפלת למ"ד הפועל (פעל"ל). חשוב לציין כי ראב"ע³⁶ ואחריו רא"ב³⁷ שוללים את קיומו של בניין זה ואינם מכירים בו, כאשר לדעת רא"ב צורת הנטייה המרובעת אותה משייכים הקדמונים לבניין זה אינה אלא חלק ממערכת הנטייה של בניין פיעל, וכך גם מקובל בזמננו.

- **הצורות מְפַעֵל ומְפַעֵל, פֶּעַל והִפְעֵל** – לדעת ר' יונה אבן ג'נאח, ר' יוסף קמחי, ואחריהם רד"ק (וכן דעת רא"ב), הצורות מְפַעֵל ומְפַעֵל הן הפעולים של פיעל והפעיל, בהתאמה, בניגוד למקובל בזמננו שהן הבינונים של פֶּעַל והִפְעֵל. הבינונים של פֶּעַל והִפְעֵל לעומת זאת, לדעתם, הינם פֶּעַל והִפְעֵל, בהתאמה.
- **הגזרות חסרי פ"א יו"ד (חפ"י) ונחי פ"א יו"ד (נפ"י)** – בניגוד למקובל היום 'גזרת נחי פ"א יו"ד' (נפ"י) כוללת אצל רד"ק שתי צורות נטייה, אשר באחת מהן נשמטת ה"ד (אֲדַע, יִדַע וכו'), ובאחת מהן נחה ה"ד (אִיבֵשׁ, יִבֵּשׁ וכו'), ואילו 'גזרת חסרי פ"א יו"ד' (חפ"י) משמשת אצלו למה שמקובל כיום לכנות 'גזרת חסרי פ"א יו"ד' שעל דרך חפ"נ' (הפעלים בקע"ת פי"ץ ג"ר). כיום נהוג לראות בשתי צורות הנטייה הנ"ל גזרות נפרדות אשר הראשונה מכונה בשם 'גזרת חסרי פ"א יו"ד', והשנייה בשם 'גזרת נחי פ"א יו"ד', ואילו את מה שמכנה רד"ק 'גזרת חסרי פ"א יו"ד' נהוג לכנות 'גזרת חסרי פ"א יו"ד' שעל דרך חפ"נ' כאמור.
- **גזרת נחי עי"ן וא"ו או יו"ד (נע"ו/י)** – הגזרות נחי עי"ן וא"ו ונחי עי"ן יו"ד מהוות אצל רד"ק גזרה אחת המתפקדת מבחינה מורפולוגית באופן זהה, זאת בשונה מהמקובל היום לראות בגזרות אלו גזרות נפרדות המקיימות צורות נטייה שונות של הציווי והאית"ן (יְקוּם/יְשִׁיר)³⁸. בהתאם לכך ננקט על ידינו המונח נחי ע"ו/י (במקום נע"ו) המשלב בין הגזרות.
- **נח נראה ונח נסתר** – המושג 'נח' מציין אצל הקדמונים חוסר תנועה, כאשר 'נח נראה' פירושו אות חסרת תנועה הנשמעת/מורגשת במבטא (=עיצור חסר תנועה), ואילו 'נח נסתר' פירושו אות חסרת תנועה שאינה נשמעת/מורגשת במבטא (=אות נחה).

36 ספר צחות, מח, ב – מט, ב.

37 ספר הבחור מאמר א עיקר א סימן ה ועוד.

38 צורות אלו במשנתו של רד"ק משקפות בניינים שונים, פֶּעַל והִפְעֵל.

הקדמונים ראו באותיות הנחות (אשר אינן נשמעות במבטא) הגאים ממשיים, המורים על משיכה מסויימת בהגייה³⁹, ולא סימני עזר הבאים כתחליף לניקוד בלבד (= אם קריאה), כמקובל היום, לפיכך קשרו אותן עם צורת ההגייה של התנועות הגדולות (לפעמים גם הקטנות), והניחו שכל תנועה גדולה מושכת אחריה בצורת הגייתה אות נחה גם אם איננה כתובה (אָא, אֵי, אֹו, אִי).

אותיות אלו עשויות לבוא לדעת הקדמונים כחלק משורש המילה, באופן כתוב (אֵישׁ, שׁוֹר, הוֹלֵךְ, דָּאג (נחמיה יג, טז), או לא כתוב (קָאם, עִיר), או כ'אות מְשֻׁדָּה' (= אות תנועתית), כתובה (השְׁפִים, שְׁאֲסִיךְ (ירמיהו ל, טז), גְּרָתָה (בראשית כא, כג), הַבֵּיט (תהלים קמב, ה), דְּוִיד (שיר השירים ד, ד)) או לא כתובה (שְׁאֲמֹר, כְּבִיד, מְאֹוד), כאשר הצורות הכתובות יוצאות ללמד על הכלל כולו – גם כאשר אינן כתובות.

● **שם הפועל** – המונח 'שם הפועל' משמש אצל רד"ק ככינוי לשמות תואר או עצם הנגזרים מן הפועל או המשמשים לגזירת הפועל, כגון השם רְאוּבֵן הנגזר מן הפועל רא"ה ('כִּי רְאָה ה' בְּעֵינָיִי' (בראשית כט, לב)) או השם דָּבַר ממנו נגזר הפועל דוֹבַר וכיו"ב. זאת בשונה מההוראה המקובלת כיום של מונח זה (מקור נטוי / שם הפעולה).

● **קמץ חטף וחטף קמץ** – המושג 'קמץ חטף' משמש אצל רד"ק עבור שני המושגים המכונים כיום 'קמץ קטן' ו'חטף קמץ' כאחד, כאשר לפעמים הוא משתמש בו ביחס לסימן ם במקומות בהם מדובר בבירור בתנועה קטנה (קמץ קטן), לפעמים ביחס לסימן ם הבא במקומות אשר ניתן לטעות בהם בין 'קמץ קטן' ל'קמץ רחב' (ראה שער הניקוד עמ' תקכח)⁴⁰, ולפעמים ביחס לסימן ם במקומות בהם נראה כי מדובר ב'חטף קמץ' (מעין שווא נע הנוהג בעיקר באותיות הגרוניות, כשני אחיו, חטף-פתח וחטף-סגול) ולא בתנועה.

התייחסות זו מעוררת שאלה גדולה: האם כוונת רד"ק לאחד בין המושגים, כאשר מבחינתו קיים מושג אחד של 'קמץ קטן' שהוא תנועה קטנה, והסימן ם בא, כדבריו, רק על מנת להבדיל בינו ובין הקמץ הגדול (אכן קיים נוהג כזה

39 דוגמה לדבר היא המנהג המקובל כיום לציין משיכה בהגייה באמצעות ריבוי אותיות, כגון המילה 'סתאאם' או 'דיייי' וכיו"ב.

40 צורת סימון זו נוהגת אכן בכתבי יד עתיקים של המקרא, ראה הרב ברויאר 'הנוסח ומקורותיו' עמ' תא. צורה זו רווחת גם בכתבי היד ובדפוסים העתיקים של מכלול, אך אנו שינינו לצורת הסימון המקובלת היום, כנהוג.

אצל סופרים בכתבי יד עתיקים), ואילו המושג 'חטף קמץ' אינו קיים כלל לשיטתו - הנחה שקשה מאוד לקבלה לאור זאת שרד"ק הינו בן למשפחת קמחי החתומה על 'תורת התנועות', הקובעת בין היתר שתנועה קטנה לא תבוא אלא לפני שווא נח או דגש, ובלתי סביר שרד"ק לא הבחין בכך שהסימן ם מופיע לפני תנועה ובלא דגש (אָנִי, בְּסֶעֱרָה וכו'); או שמא מדובר בשאלה של מינוח בלבד, כאשר רד"ק משתמש במונח 'קמץ חטף' לשני המושגים כאחת מחמת צורת ההגייה הדומה (=כשל קמץ חטוף)⁴¹, אך לעולם מדובר במהויות שונות לחלוטין: תנועה קטנה (קמץ קטן), וחטף (חטף קמץ).

על אף הקושי להסביר את הצד הראשון כאמור, נראה שכך עולה מדברי רד"ק בכמה מקומות, כדלהלן:

א. בתחילת שער הניקוד (עמ' תקכד) כאשר מזכיר רד"ק את **התנועה** 'קמץ חטף' הוא מסמן אותה בפשטות בסימן ם (נוהג שאכן קיים אצל הסופרים כנזכר לעיל), ומתעלם לחלוטין ממשמעות ה'חטף קמץ' של סימן זה. לו היה מכיר רד"ק בקיומו של מושג זה היה עליו להזכיר זאת.

ב. בהמשך דבריו שם בקטע העוסק ב**תנועות** ה'קמץ חטף' (עמ' תקכח) מביא רד"ק תחילה דוגמאות של 'קמץ קטן' (שְׁמֵרְנִי, זְכַרְנִי), ומיד לאחר מכן דוגמאות של 'חטף קמץ' (אָנִי, חָלִי), כאשר הוא מבאר שבאלו האחרונות נוסף השווא לצד הקמץ על מנת למנוע את חילופו עם 'הקמץ הרחב'. נראה שרד"ק מתייחס לכלל הדוגמאות כתנועה קטנה. אילו היה מכיר רד"ק במושג 'חטף קמץ' היה לו לומר שסימון זה נובע מכך שמדובר במהות שונה הנוהגת בעיקר באותיות הגרון.

ג. באופן כללי רד"ק מתעלם לחלוטין מהמושג 'חטף קמץ' (וצורת הסימון שלו ם) כמהות לעצמה.

ד. רד"ק אינו משתמש כמעט בכינוי 'שווא וקמץ' (להוציא שני מקומות עליהם נרחיב להלן), כפי שהוא נוהג ביחס לשאר החטפים המכונים אצלו תדיר 'שווא ופתח' או 'שווא וסגול'.

ה. רד"ק רגיל לבאר צורות בהן בא קמץ לפני 'קמץ חטף' (נְעִמִי, לְרַחֵקָה וכו"ב) כאילו תנועת הקמץ החטוף של פ"א הפועל נדדה לעי"ן הפועל, ותחתיה בא

41 תופעה הפוכה מצינו אצל הגר"א ב'דקדוק אליהו'. הוא משתמש במושג 'חטף קמץ' כלפי 'קמץ קטן' ו'חטף קמץ' כאחד; אך במשנתו ברורה ההבחנה בין שני המושגים.

קמץ גדול. אם מדובר ב'חטף קמץ' - כפי שאכן מקובל להסביר כיום - אין צורך בהסבר מורכב זה, אלא יש לומר בפשטות שמדובר במין שווה נע הנובע מהאות הגרונית.

ו. כאשר רד"ק מבאר את הטיית הפועל חמרמ"ר מופיע בנדפס ניקוד צורות העתיד כך: אַחְמַרְמֶה, יַחְמַרְמֶה. בהנחה שמדובר ב'חטף קמץ' לא ייתכן ניקוד כזה בו יבואו שני שוואים בראש מילה. בהכרח אפוא שמדובר בתנועה. אמנם בכתבי היד הניקוד שם בקובץ: אַחְמַרְמֶה, יַחְמַרְמֶה⁴².

מאידך גיסא בשני מקומות נראה כי רד"ק מכיר דווקא במושג 'חטף קמץ' כמין של שווא נע, כמקובל היום, ולא כתנועה:

א. כפי שהזכרנו לעיל, במקום אחד (לקמן עמ' קלג) נוקט רד"ק ביחס לסימן ם את הלשון 'שווא וקמץ', היתה ללשונו ביחס לשאר החטפים 'שווא ופתח', 'שווא וסגול', ובדומה לזה לשונו במקום אחר (עמ' קלו) 'בקמץ חטף הנקוד עם שווא', כאשר בשני המקומות דבריו ביחס לניקוד אותיות וכל"ב הבאות לפני הניקוד האמור.

ב. בקטע שעוסק בהגיית השווא הנע לפי המסורה הטברנית (לקמן עמ' תקלב) מבאר רד"ק את הכלל לפיו שווא נע הבא לפני אות גרונית נוטה בהגייתו לתנועת האות הגרונית, וכמו למשל שווא נע הבא לפני 'קמץ חטף' אשר נוטה בהגייתו ל'קמץ חטף', כאשר הוא מביא בהקשר לכך את הדוגמה של המילה 'וּמְגַעַר' (ישעיהו נד, ט), ואף מציין שלחלק מהנוסחאות היא מנוקדת 'וּמְגַעַר'. קשה עד בלתי אפשרי להסביר את דבריו ביחס לתנועה הקטנה 'קמץ קטן' כאשר הענין כולו עוסק באופן מפורש בצורת ההגייה של השווא נע, הוא הוא המושג המכונה כיום 'חטף קמץ'.

למעשה אין בידינו להכריע בסוגיה זו, ואנו מותירים אותה פתוחה לעיונו של הלומד. כך גם נהגנו בהערות הבאור לציין את השימוש הכפול של רד"ק במושג 'קמץ חטף' כאמור, לצד המשמעות המקובלת בזמננו, תוך הפנייה לדיון זה במבוא, ואנו תקווה שבכך הנחנו את דעתו של הלומד⁴³.

42 אך גם מניקוד זה נראה שרד"ק תופס את הניקוד המקורי כ'קמץ קטן' שאם לא כן מנין מגיע השורוק, אך אין זה מוכרח, ויש לעיין בדבר.

43 תפיסה זאת של סימן חטף-הקמץ כתנועה ולא כחטף אינה מיוחדת לרד"ק אלא היתה נחלת כל המדקדקים הקדמונים, הן ספרדים כריב"ג והבאים אחריו, והן אשכנזים כרשב"ם ור' משה הנקדן.

כתבי היד והדפוסים

כתבי יד רבים של ספר מכלול קיימים בספריות שונות בעולם. במחלקה לכתבי יד ובמחלקה לתצלומי כתבי יד עבריים של הספרייה הלאומית נמצאים כ-70 (!) כתבי יד, חלקם ניתנים לקריאה באולמות העיון, וחלקם באמצעות גישה מקוונת באתר הספרייה או על ידי קישורים לספריות אחרות בעולם.

נציין להלן כמה מהקדומים יותר שביניהם:

1. כת"י רומא 1.2\1\1.2ang72\שנה: ה'פ"ד (1324)
2. כת"י פרמה 2777 שנה: ה'ק"ב (1342)
3. כת"י אוקספורד 1469 מאה 14-13

באופן כללי כתבי היד הקדומים יותר נתגלו כצפוי גם כאמינים יותר מבחינת הנוסח, הן בבדיקה השוואתית מוקדמת והן במהלך העבודה השוטפת. לצורך מהדורה זו בחרנו שישה מהטובים שביניהם (בכפוף לשיקולים טכניים שונים), כאשר במקום הצורך נעזרנו בכתבי יד נוספים.

ששת כתבי היד המשמשים לצורך מהדורה זו:

1. פרמה 2777, כתיבה איטלקית, שנה: ה'ק"ב (1342)⁴⁴
2. פאריס 1226, כתיבה ספרדית, מאה י"ד
3. פאריס 1227, כתיבה איטלקית, שנה: ה'קי"ד (1354)
4. פאריס 1228, כתיבה איטלקית, מאה ט"ו
5. פאריס 1230, כתיבה ספרדית, מאה ט"ז
6. פאריס 1231, כתיבה ספרדית, מאה ט"ז

הדפוסים של מכלול כוללים שש מהדורות שונות⁴⁵:

ובאמת תימה גדולה היא כיצד כלכלו את העובדה שאחרי סימן חטף קמץ לא מופיע דגש בדרך כלל [אפילו בכתבי היד שנהגו לציין סימן חטף קמץ כתחליף לקמץ קטן], וכפי שהקשינו על רד"ק.

44 כ-107 שנים לאחר פטירתו של רד"ק.

45 חשוב להדגיש כי התייחסותנו הינה לדפוסים של 'מכלול', בעוד של'ספר השורשים', שכזכור נדפס כספר נפרד, מהדורות שונות.

1. **קוסטאנטינא (קושטא) רפ"ה (1525), דפוס גרשם שונצינו** - דפוס ראשון ממנו נותר עותק יחיד בכל העולם. דפוס זה שונה באופן ניכר מהדפוסים הבאים הקרובים יותר זה לזה, ונעזרנו בו לקביעת הנוסח במהדורה זו בנוסף לכתבי היד. לאחר בדיקה נמצא שכנראה תאריך הדפסתו אינו שנת רפ"ה כמקובל אלא שנת ר"ץ (1530), ואכמ"ל. סדר הדפים בין 162 ל-167 משובש, והסדר הנכון הוא: 162, 166, 164, 165, 163, 167.
2. **קוסטאנטינא רצ"ג/רצ"ד (1533/4), דפוס גרשם ואליעזר שונציין** - על פי הכתובת בשער כוללת מהדורה זו את שני חלקי מכלול. מהדורה זו כוללת מהדורה מוגדלת ('תבנית גדול') ומהדורה מוקטנת ('תבנית שמינית'). שנת ההוצאה 'רצ"ג' הינה לפי המצויין בספרייה הלאומית, על פי המופיע בשער של המהדורה המוגדלת 'לשנת גר הייתי ב'א'ר'ץ' [רצ"ג], אך בהקדמה למהדורת ליק מצייין המהדיר ששנת ההדפסה היא רצ"ט. בצילום שלפנינו מופיעים בסוף חלק הדקדוק דברי שבח מאת ר' אברהם ן' שנג'י, המעידים שאליעזר בן גרשם שונציין רתם אותו למלאכה לאחר שאביו נפטר לפני שהספיק לגומרה, ושם מוזכרת שנת ה'ער ד'ך' (רצ"ד). למהדורה מצורף השיר 'מכלל יופי מכלול נקרא'.
3. **פאריס ש' (1540)** - עברית ותרגום לטיני עמוד מול עמוד.
4. **ונציה ש"ה (1545), דפוס דניאל בומברגי (על ידי קורניליינו אדיל קינד)** - נדפסה על ידי ר' אליהו בחור, בתוספת הגהות שלו בשם 'נימוקי אליהו' אשר נדפסו מאז בכל המהדורות של מכלול. הוצאה זאת הופיעה בשלושה פרמטים שונים: מהדורה מוגדלת, ש"ה; מהדורה מוקטנת, ש"ד; ומהדורה מוקטנת לנוצרים, ש"ה (סידור האותיות והשורות בשלושת המהדורות שווה, ההבדל בין המהדורה היהודית לנוצרית מתבטא בציון שנת הדפוס בלבד). למהדורה מצורף בסופה השיר 'הוי צמא' מאת רא"ב (ראה שם בשורה האחרונה) ודברי שבח מאת ר' שלמה מזל טוב, וכן השיר 'קרית ספר'. מהדורת ונציה מבוססת על מהדורת קוסטאנטינא (עיין מנחת שי נחמיה יב, לו). **מהדורה זו משמשת כמהדורת הבסיס של המהדורה הנוכחית.**
5. **פיורדא תקנ"ג (1793), דפוס איצק צערן דארף** - נדפסה על ידי ר' משה ב"ר חיים הכהן העכים (רמ"ה) זצ"ל אב"ד קהילת אשנבאך, בתוספת ביאור משלו (אשר נדפס גם במהדורה הבאה, ליק). במהדורה זו ישנו חידוש חשוב והוא סימון המילים הנידונות באמצעות ניקודן, כמבואר שם בהקדמה. על פי

המצוין בשער ובהקדמת המהדיר מבוססת מהדורה זו על דפוס ונציה שנדפס כ-250 שנה קודם, בתוספת הגהות. המהדורה כוללת 'לוח חילוף הדפים שבין המכלול דפוס גדול משנת ש"ה לפ"ק לבין המכלול דפוס קטן משנת תקנ"ג לפ"ק' ומבוא קצר לדקדוק. לא ברור איך השתבשה כל כך מהדורה זו יחסית למקור (ונציה ש"ה).

6. **ליק תרכ"ב (1862), דפוס צבי הירש פעטצאלל** - נדפסה על ידי יצחק בן אהרן ריטענבערג (יבא"ר). על פי המצוין בשער מבוססת מהדורה זו על מהדורת פיורדא תקנ"ג וכוללת את פירושו של רמ"ה הנדפס שם בתוספת הערות מאת יבא"ר, קונטרס אחרון (מחקרים קצרים בדקדוק), והגהות והערות ע"פ כתבי יד של שד"ל ופינסקער⁴⁶.

חשוב לציין, כי ציון הדפים וכן הנוסח של מכלול המופיעים בספר מנחת שי תואמים את דפוס ונציה ש"ה של המהדורה המוקטנת (תבנית שמינית).

על מהדורה זו

נוסח הפנים

שבעה מקורות נוסח עמדו בפנינו בבואנו להחליט על נוסח הפנים: חמשת כתבי היד הצרפתיים שתוארו לעיל, דפוס ראשון (קושטא רפ"ה), ודפוס קוסטאנטינא רצ"ג-רצ"ד וונציה ש"ה (דפוסים אלו קרובים אלו לאלו, ואנו מתייחסים אליהם כאל מקור אחד. הדפוסים המאוחרים יותר מבוססים בעיקר על שני הדפוסים הנ"ל, בתוספת הגהה על פי כתבי יד בלתי מוכרים ושיבושים רבים).

בסופו של הבירור התחבטנו בין שתי ברירות: נוסח 'דיפלומטי' המבוסס על אחד מכתבי היד בתוספת הערות נוסח משאר כתבי היד והדפוסים, או נוסח המבוסס על אחד משני הדפוסים המאוחרים יותר בתוספת הגהה על פי כתבי היד והדפוס הראשון עם הערות נוסח במקומות הנצרכים. היתרון באפשרות הראשונה הינו ההיצמדות לנוסח מקורי וקיים, לעומת נוסחים מאוחרים ו'מתוקנים' יותר, והיתרון באפשרות השנייה הינו קבלת נוסח 'חלק', שגם מתאים יותר למקורות הרבים המצטטים את מכלול כבר דורות רבים.

מאחר שנמצא שנוסחי כתבי היד והדפוס ראשון במקומות רבים נוטים באופן ניכר

46 חלק ניכר מהמידע על תולדות הדפוסים הוא על פי יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 21.

מהנוסח המקובל [=נוסח הדפוסים המאוחרים יותר] אך באופן שאינו משמעותי מבחינת התוכן, הוחלט על ידינו להעדיף את הנוסח המקובל ולהגיה אותו על פי כתבי היד והדפוס הראשון, ולא להדפיס נוסח חדש אשר עלול לעורר קשיים מבחינת התקבלותו בציבור.

נוסח הפנים אפוא הינו נוסח ונציה ש"ה כשהוא מוגה על פי כתבי יד עתיקים והדפוס ראשון. צורת ההגהה היא כמקובל - תיקונים קלים שאינם משמעותיים הוכנסו בגוף הספר בתוספת הערה המציינת את מקורות התיקון ונימוקיו, ותיקונים משמעותיים יותר או כאלו הנוטים באופן ניכר מהנוסח המקובל צוינו כאשר נוסח הנדפס המוטעה מוקף בסוגריים עגולים והתיבה המתוקנת או התיבות המתוקנות בסוגריים מרובעים, בתוספת הערה המציינת את מקורות התיקון ונימוקיו. תיקונים מזעריים (כגון לשון זכר/נקבה, ה"א הידיעה, כתיב חסר/מלא וכד') כאשר הוברר שאין להם משמעות) באו ללא הערה על מנת שלא להכביד על עין הקורא.

צורת סימון כתבי היד: פאריס 1226 - 19; פאריס 1227 - 29; פאריס 1228 - 39; פאריס 1230 - 49; פאריס 1231 - 59; פרמה 2777 - 69.

כמו כן, לפעמים ציינו 'בארבעת כתבי היד' כשהכוונה לכתבי היד 19-59 בלא 49 אשר קיים רק בחלקו הראשון של הספר. כאשר ציינו 'בששת כתבי היד' או סתם 'בכתבי היד' הכוונה לכל כתבי היד (מלבד 49 בחלקו המאוחר יותר של הספר).

כתיב, פיסוק, כותרות עזר וסימונים נוספים

על מנת להקל על הלומד האחדנו את הכתיב לכתוב המלא המקובל, כמוכן באופן שאין כל חשש לשינוי משמעות כלשהו, וכן נפתחו על ידינו ראשי תיבות רבים.

עמל רב הושקע במהדורה זו בפיסוק מחדש וזהיר של דברי רד"ק וחלוקתם לפיסקאות לטובת ולנוחות הלומד. כמו כן הוספנו במקומות רבים כותרות וכותרות משנה על מנת לחלק כראוי את דברי המחבר, ולמען ידע הקורא את אשר לפניו, וכידוע שיש בזה עזר וסיוע גדול להבנת הדברים וההתמצאות בהם. כותרות אלו מצויינות על ידינו תמיד בסוגריים מרובעים, והם נדפסו בגודל שונה לפי רמת החלוקה, כפי שהתבאר לעיל (עמ' 32).

מנהגנו במהדורה זו לסמן את השורשים בסימן המרכאות, כגון אב"ד, אב"ה וכו' הן בגוף הטקסט והן בהערות. כמו כן לפעמים השתמשנו בהערות בסימן כוכבית לציין צורה משוחררת, כגון *יְנַשֵּׁמַר וכו' ב.

נוסח המקרא

נוסח המקראות המופיעים בספר הינו הנוסח של כתר ארם צובה על פי מהדורת הרב ברויאר, להוציא מקומות בהם מוסר רד"ק במפורש נוסח אחר. במקומות אלו השתדלנו להעיר על הנוסח המקובל (על פי מנחת שי, מנטובה תק"ב) ו/או נוסח הכתר, ולחילופין נוסח הרב ברויאר ז"ל במקומות בהם הכתר חסר, כאשר אלו אינם מתאימים למסירת רד"ק. כאשר שני הנוסחים הנ"ל אינם מתאימים למסירת רד"ק ציינו בסתם: לפנינו / בספרים שלנו / הנוסח הוא וכו'.

הנוסח משקף בדרך כלל את צורת הקרי. במקומות בהם מתייחס רד"ק בפירוש לצורת הכתיב אזי תבוא צורת הכתיב, כאשר לאחריה צורת הקרי בסוגרים מרובעים. שם הווייה נרשם ה' כנהוג בימינו, להוציא מקומות בהם מתייחס רד"ק לצורת הכתיב של השם.

נוסח המקראות אפוא המופיע במהדורה זו אינו תואם בהכרח את שיטת רד"ק במלואה (מבחינת דיני הגעיות וכד') **אך גם אינו סותר את מסירתו המפורשת במקומה**. מהערות הנוסח לעומת זאת ניתן ללמוד על מקומות בהם שונה נוסחתו של רד"ק מהנוסחים המקובלים.

מראי המקומות

רוב מראי המקומות המופיעים במכלול קיימים כבר בכתבי היד הקדומים וכן בדפוסים (לעיתים בלטינית). במהדורה זו נבדקו כל מראי המקומות מחדש⁴⁷, כאשר במקומות בהם קיימת יותר מאפשרות אחת למראה המקום – בלא השלכה בעלת משמעות כלשהי – צויין הדבר על ידינו באמצעות המילה 'ועוד', ואילו במקומות בהם תיתכן איזושהי השלכה בעלת משמעות, הובאו מראי המקומות האפשריים, ונדון הדבר בהערה. כמו כן הוספנו מראי מקומות רבים אשר לא צויינו בנדפס, הן למקראות והן לדברי חז"ל, לתועלת הלומד.

ניקוד, הטעמה והדגשה

חידוש גדול ורב תועלת נקבע במהדורה פיורדא תקנ"ג על ידי המהדיר ר' משה העכים זצ"ל, והוא סימון המילה הנדונה בדברי רד"ק על ידי ניקודה לעומת שאר

47 על חשיבות הדיוק של מראי המקומות ראוי לצטט את דברי מנחת שי (ישעיהו לו, כו ד"ה ועתה): 'ולפי דעתי נשתבש בדברי המכלול וכו' אך אין למזים מן המורה מקום אלא מן הספרים המדויקים'.

המובאה אשר נותרת בלא ניקוד, חידוש אשר אומץ גם במהדורה שבאה אחריה - מהדורת ליק. למנהג זה יתרון גדול וחסרון לצידו, שכן בעוד ניקוד המילה הנדונה מקל מאוד על זיהויה והבנת העניין, חסרון הניקוד של שאר המובאה נצרך מאוד לרצף הקריאה ולהשלמת העניין. במהדורה זו התאמצנו לאחוז את החבל משני הקצוות - ניקדנו מצד אחד את הפסוק בשלמות, ומצד שני הדגשנו את המילה הנדונה. בכך נמצא הלומד מרוויח משני הצדדים. חידוש נוסף אשר נקבע על ידינו במהדורה זו הוא הדגשת הצורות הדקדוקיות המודגמות על ידי רד"ק לאורך הספר על מנת לשמור על רצף הלימוד והעניין, מאחר ומצוי אצל רד"ק שהוא מפסיק לדון בעניין מסוים וחוזר אליו שוב, וחוזר חלילה.

כמו כן הניקוד המופיע בספר נבדק מחדש במהדורה זו ותוקן במקומות רבים על פי כתבי יד ולפי העניין כאשר הסבר על כך נקבע בהערות⁴⁸.

חידוש נוסף אשר נקבע על ידינו במהדורה זו הוא שילוב טעמי המקרא במקומות בהם רד"ק מתייחס לטעמים או למקום ההברה (מלעיל ומלרע), דבר המסייע מאוד להבנת הדברים. חשוב להדגיש בהקשר זה כי הטעמים זרקא, סגול ותלישא קטנה באים תמיד באות האחרונה של המילה, ואילו תלישא גדולה באה תמיד באות הראשונה של המילה, ללא קשר למקום ההטעמה.

הגהות רבי אליהו בחור⁴⁹

הגהות רא"ב למכלול (נימוקי אליהו) צורפו על ידו למהדורת ונציה ש"ה, ומאז נדפסו בכל מהדורות הדפוס של מכלול. כך נהגנו גם אנו, אלא שההגהות שולבו על ידינו בתוך הערות השוליים בהדגשת הפתיח 'אמר אליהו', וההגה כולה באה

48 יש להעיר על עניין הניקוד המופיע במהדורות הדפוס השונות של מכלול ואף בחלק מכתבי היד, שקשה לקבוע האם מדובר בניקוד שיצא, כולו או לכל הפחות חלקו, מתחת ידי רד"ק, או שאינו אלא מעשה המעתיקים השונים. וראה לקמן בדברי רד"ק התייחסות לניקוד 'ופקוד או ופקוד' (עמ' קכח) וכן 'צאנה או צאנה' (עמ' שסח), ומוכח לכאורה שצורות אלו על כל פנים נוקדו על ידו, שאם לא כן מנין לנו 'לנחש' את צורת הניקוד בצורות אלו. אמנם מנגד מצאנו שכותב רד"ק (עמ' שצו) 'מוכנת בשש נקודות', ומשמע שאין דרכו לנקד את הצורות עצמן.

49 רבי אליהו בן אשר הלוי אשכנזי (י"ב באדר רכ"ט - ו' בשבט ש"ט, 1469-1549) - בלשן חשוב וחוקר מסורה. חיבר מספר חיבורים, מהם 'הבחור', 'התשבי', 'מסורת המסורת', 'מתורגמן' ועוד. מכונה בשם 'אליהו בחור' או 'הבחור'. עבד כמגיה בבית הדפוס הנודע של דניאל בומבירגי בוונציה שם הופקד על הדפסת ספר 'מכלול' בשנת ש"ה, והוא שילב בספר את הגהותיו המכונות בשם 'נימוקי אליהו'. הגהות רא"ב נדפסו מחדש בנפרד בירושלים תשע"ט עם הגהות ר' שבתאי סופר, ראה בהערה הבאה.

במרכאות. ראוי לציין כי הפתיח 'אמר אליהו' אינו מופיע במקור לפני כל הגהה והוא נוסף על ידינו בסוגריים מרובעים על מנת להקל על הזיהוי וכנ"ל.

כמו כן, דגש מיוחד ניתן למיקום המדוייק של הגהות רא"ב בתוך דברי רד"ק (דבר שאינו ברור כל הצורך במהדורות השונות) על פי המופיע בדפוס ונציה ועל פי העולה מן העניין. אך במקומות מסויימים נאלצנו מבחינה טכנית 'להזיז' מעט את הגהות רא"ב ממקומה, וההכרח לא יגונה.

חידוש נוסף חשוב במהדורה זו הוא הוספות קצרות הבאות בהמשך ההערות שהובאו בהן הגהות רא"ב (מחוץ למרכאות), המביאות בתמצות את השגות מוהר"ר שבתאי סופר (מוהרש"ס) שכתב כדי להגן על רד"ק מפני רא"ב (כפי שנדפסו ב'נימוקי המכלול והשורשים' בתוך 'ספרי אליהו בחור', מהדורת זכרון אהרון, ירושלים תשע"ט), ועמהן הערות נוספות על דברי רא"ב שהצטברו אצלנו תוך כדי עריכת ההגהות.

הערות הביאור

מקום עיקרי קובעות להן במהדורה זו הערות הביאור הפזורות לאורך כל הספר, וסובבות את עיקרי דבריו של רד"ק. מטרתן האחת של הערות אלו היא להקריב ולהנגיש את דברי רד"ק אל הלומד בן זמננו, אשר אינו מצוי בנבכי תורת הדקדוק בכלל ובנבכי הדקדוק הקדום ומונחיו בפרט. עבור לומד זה ספר מכלול הוא כספר החתום הדורש עמל רב בבירור המונחים הקדומים ובפענוח לשונו הקדומה של רד"ק, ובכך הרי אנו מאבדים את מטרתו העיקרית של ספר זה 'להתעסק בדקדוק בדרך קצרה' כדברי רד"ק בהקדמתו. על כן השתדלנו בהערות אלו לבאר את דברי רד"ק בלשון קלה וברורה תוך הוספת ביאורי רקע ותרגומי המונחים הקדומים למושגים דקדוקיים בני זמננו, כאשר בדרך כלל נציין את מונחי הדקדוק העכשוויים ראשונה, ולצידם בסוגריים יבואו המונחים המקוריים אותם מזכיר רד"ק.

מלבד זאת הוספנו במקומות רבים הערות, ציונים והשוואות לדברי רד"ק במקומות אחרים במכלול ובשאר ספריו, ואף לדברי מדקדקים ומפרשים קדומים אחרים, כגון ר' יהודה חיוג', ריב"ג, ר' יוסף קמחי, ר' משה קמחי, ראב"ע, רבנו המאירי, ר' ישעיה די טראני ועוד, ובמקום הצורך אף הבאנו מתורת האחרונים, כגון מעשה אפוד⁵⁰,

50 ספר דקדוק מאת ר' יצחק בן משה הלוי המכונה פרופיאט דוראן הלוי (ק"י-קע"ה; 1350-1415), מחכמי ספרד, בן דורו ומקורבו של ר' חסדאי קרשקש, חיבר מספר חיבורים, ביניהם פירוש למורה נבוכים. נודע גם בכינויו 'האפודי'.

מנחת שי⁵¹, לחם הביכורים⁵², דקדוק אליהו לגר"א⁵³, ר' משה העכים בביאורו הנדפס במהדורת ליק, ועוד.

תוכן ומפתחות

חידוש גדול ומבורך במהדורה זו הינו הוספת תוכן תמציתי ותוכן מפורט המבוססים על החלוקה אותה קבענו בספר⁵⁴, כאשר בדרך כלל העדפנו להתבסס על הכותרות שנוספו על ידינו, התואמות יותר למושגי זמננו המובנים יותר ללומד, ויש בזה כדי להקל מאוד על ההתמצאות בספר.

בסוף הספר צירפנו מפתח מקורות לפי סדר המקרא לפסוקים שמתבארים בספר זה ולדברי חז"ל, וכן מפתח ערכים לנושאים שמתבארים בספר זה, בדברי המחבר וגם בהערותינו. **מפתח המקורות נערך על ידי ידידי וקרוב משפחתי הרב שלמה גינצלר שליט"א מ'דקסי מפתחות' – התודה והברכה.**

נספח מונחים

לתועלת הלומד צירפנו למהדורה זו נספח קצר הכולל סיכומים וטבלאות אודות מושגים ומונחים בספר מכלול בפרט, ובתורת הקדמונים העוסקים בענייני לשון הקודש בכלל, ועמו מילון מונחים בסדר א"ב המתרגם בקצרה את מונחי הלשון בספר מכלול ובכתבי הקדמונים לשפה מובנת בת זמננו.

יעמדו על הברכה

ראשית דברי אתן כבוד לה' אלוהי ישראל על אשר סייעני ברחמי להשלים מלאכה כבודה זו ולברר מקחו של אחד מגדולי ישראל בתקופת הראשונים הלא ניהו רבנו דוד קמחי זיע"א, וברוך הנותן ליעף כח.

ועתה אזכיר לברכה את הורי היקרים אבי מורי הגאון ר' יעקב לנדמן שליט"א,

51 חיבור חשוב העוסק במסורה ומלבן את נוסח המקרא מאת ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי (ש"כ-שפ"ו; 1626-1560) רבה של מנטובה. בסוף החיבור מספר מאמרים העוסקים בדקדוק ומסורה.

52 ספר דקדוק מקיף מאת ר' שאול הכהן (תקל"ב-תר"ח; 1848-1771), רב האי ג'רבה שבתוניס. חיבר גם ספרים בשאר מקצועות התורה.

53 ספר דקדוק המיוחס לרבנו הגר"א כתוב בלשון צחה וקצרה. נדפס (חלקו הראשון בלבד עד סוף שער הדגש) עם ביאור נאה בשם 'לשון חיים' מאת ר' חיים הלל קרעזפיצקי, בלודז תרצ"ט, וזכה להסכמות נלהבות מחכמי דורו. נדפס בשלמות מחדש על ידי מוסד הרב קוק בירושלים תשע"ח עם פירוש מעולה מאת יובל שילוני.

54 ראה לעיל עמ' 32.

תלמיד חכם מופלג, אדם גדול בכל דרכיו, שלם בחכמה ושלם במעשים, ממנו למדנו יראת ה' מה היא; ועמו אשה גדולה, אמי מורתי מרת הענא לנדמן תליט"א בת הגאון המפורסם רבנו גדליהו נדל זללה"ה, אשת לפידות אשר אין דומה לה. בל אכביר במילין אך כל אשר לי להם, ואילו פי מלא שירה כים וכו' אין אני מספיק להודות על כל הטוב אשר גמלוני מאז ועד עתה. יהי רצון שיתברכו מאת ה' בכל טופסי ברכות, ויושפע עליהם שפע רב מלעילא, יזכו לרוב שמחה ונחת מכל יוצא חלציהם אמן.

מקרב לב אברך את רעייתי היקרה מכל מרת מלכה לנדמן תחי' - ברוכה את לה' בתי היטבת חסדך, שלי שלך הוא וברוך צורי אשר זיכני להקים איתך בית נאמן, רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנה. ויהי רצון שברכת אל תשרה עליך תמיד, ותזכי לרוב אושר ונחת עד עולם, ושנזכה אנו יחד לגדל את צאצאינו ברוב טובה ונחת כל הימים אמן.

כן אזכיר את הורי רעייתי היקרים, חמי מורי הגאון ר' אריה לייב גוטליב שליט"א, מנקה הדעת שבירושלים ומחשובי תלמידי החכמים שבה, ואת חמותי מרת נעמי גוטליב תליט"א אשת חבה, בת לאחד מגאוני ירושלים, הגאון ר' בן ציון דיוויס זללה"ה, ונכדת הגאון ר' מתתיהו דיוויס זללה"ה. יהי רצון שיזכו לרוב שמחה ונחת מכל יוצאי חלציהם אמן.

ואני טרם אכלה דברי אודה באופן מיוחד להגאון ר' יואל קטן שליט"א עורך מהדורה זו, תלמיד חכם מופלא, אוהב ה' תורתו ועמו, אשר בזכותו, בחוכמתו, בטוב לבו והארת פניו, רואה מהדורה זו אור עולם. עמו נועצתי בכל שלבי העבודה, ונהניתי מהכוונתו המקצועית לאורך כל הדרך.

כמו כן אודה להרה"ג יעקב לויפר שליט"א, תלמיד חכם ומומחה עצום בעניני לשון הקודש, על עזרתו בעניני מהדורה זו ועל כך שנאות לעבור על חלק נכבד מהחומר, להעיר ולהאיר על כל הנצרך.

עוד אודה להגאון ר' דוד יצחקי שליט"א תלמיד חכם ובקי עצום ומומחה לעניני לשון הקודש, על עזרתו ונדיבות ליבו בעניני מהדורה זו.

כן אודה לפרופ' יוסף עופר נר"ו שענה לי על כל הנדרש בחפץ לב.

תודתי והערכת למפעל הגדול של פרופ' מנחם כהן 'מקראות גדולות הכתר' שנעזרתי בו במהלך עבודתי.

יישר כוחה של הגב' טל עוזרי שתחי' על העימוד המקצועי ועל הסבלנות הרבה.

ואחרון אחרון חביב אודה לידידי הרה"ג יעקב ישראל וינר שליט"א, תלמיד חכם יקר ואיש תבונות, על תרומתו החשובה למהדורה זו עם עבודתו על כתבי היד והדפוסים, עריכת מראי המקומות, ההגהה ועוד.

יהי רצון שיתברכו כולם ממקור הברכות, ויהי רצון שזכות המחבר תעמוד לנו ולזרענו עד עולם.

יהודה לנדמן

שער ספר מכלול דפוס וניציה ש"ה